

جمهوری اسلامی ایران

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه پیام نور

مرکز تحصیلات تکمیلی تهران

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه شناسی

عنوان:

بازنمایی مفهوم عقلانیت در ادبیات معاصر ایران با تکیه بر رمان

(۱۳۳۰-۱۳۸۰)

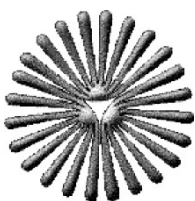
استاد راهنما: دکتر محمد جواد زاهدی مازندرانی

استاد مشاور: دکتر غلامرضا ارجمندی

نگارش: مهناز سپهری

بهار ۸۸

صلى الله عليه وسلم

جمهوری اسلامی ایران

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه پیام نور

مرکز تحصیلات تکمیلی تهران

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه شناسی

عنوان پایان نامه:

بازنمایی مفهوم عقلانیت در ادبیات معاصر ایران با تکیه بر رمان

(۱۳۳۰-۱۳۸۰)

Representation of rationality concept in Iranian literature ,focusing on
novel

(1951 - 2001)

استاد راهنما: دکتر محمد جواد زاهدی مازندرانی

استاد مشاور: دکتر غلامرضا ارجمندی

نگارش: مهناز سپهری

بهار ۸۸

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه پیام نور
دانشگاه پیام نور استان تهران

تاریخ
شماره
پیوست

((تصویب نامه))

پایان نامه تحت عنوان : باز نمایی مفهوم عقلانیت در ادبیات معاصر ایران با تکیه بر رمان (۱۳۸۰-۱۳۴۰)

روز دفاع : سه شنبه

تاریخ دفاع : ۸۸/۰۲/۰۱

ساعت دفاع : ۱۶-۱۴/۳۰

ارائه دهنده : خانم مهناز سپهری

نمره : ۲۰

درجه : عالی

اعضای هیئت داوران :

۱- آقای دکتر غلام رضا ارجمندی

۲- آقای دکتر محمد جواد زاهدی

۳- خانم دکتر پروانه دانش

۴- آقای دکتر امیر ملکی

۵- آقای دکتر رحمت اله صدیق سروستانی

استاد مشاور

استاد راهنما

نماینده گروه مرکز

نماینده گروه سازمان

استاد داور

تهران، خیابان انقلاب
پایان استاذ نجات اللهی
شش خیابان سیند
تلفن ۲۳۳
۸۸۸۰۰۹۰
۸۸۶۳۳۵۱
۸۸۶۳۳۵۱
۸۸۶۳۳۵۱
۸۸۶۳۳۵۱
۸۸۶۳۳۵۱
۸۸۶۳۳۵۱

تقدیم به پدرم و مادرم
که از گرمی دستهای صبور و پر حمایتشان
شهامت رویا داشتن را یافتم
و تقدیم به همسرم
که در کار حقیقت بخشیدن به رویاها
همدل و همقدم فهمیم من است.

شایسته است بنا به رسم قدردانی، بخاطر زحمات و راهنمایی های روشنگرانه استادان محترم
جناب آقای دکتر زاهدی و جناب آقای دکتر ارجمندی مراتب سپاسگزاری خود را بدیشان تقدیم دارم
واز خداوند سلامتی و توفیق ایشان را خواستارم.
همچنین از استاد محترم جناب آقای دکتر صدیق سروسستانی که با نگاه دقیق خود در تقویت و اصلاح
این پژوهش یاری نمودند بسیار سپاسگزارم.

چکیده :

این مطالعه در جستجوی پاسخی ست به این پرسش، که در جهان های داستانی چگونه جامعه و فرد داستانی، عقلانی بودن و عقلانی شدن خود و جامعه را تجربه می کند. این تجربه همان فرایندی از عقلانیت است که نویسنده و جامعه پیرامون او در حال مشاهده و درک و از سرگذراندن هستند و در جهان رمان به نحو خلاقانه و پیچیده ای بازسازی می شود.

روش تحقیق در این پژوهش با رویکرد کتابخانه ای و متکی بر روش تحلیل محتوا انجام شده است. همچنین، با در نظر گرفتن پیچیدگی بازنمایی جامعه در متن ادبی، از بکار گیری روش های کیفی مانند تاویل متن و روش تفسیری در روشن شدن سویه های پنهان متن، بهره گرفته ایم. روش نمونه گیری در این تحقیق، نمونه گیری انتخابی است. با کمک نظر کارشناسانه صاحب نظران، و مجلات و متون معتبر ویژه ی نقد و بررسی ادبیات و رمان، از میان فهرست رمان های مطرح معاصر، هفت رمان انتخاب شده است.

حاجی آقا نوشته صادق هدایت، سال ۱۳۳۰، تنگسیر نوشته صادق چوبک، سال ۱۳۴۲، شازده احتجاب نوشته هوشنگ گلشیری، سال ۱۳۴۸، اسرار گنج دره ی جنی ابراهیم گلستان، سال ۱۳۵۳، همسایه ها نوشته احمد محمود سال ۱۳۵۳ مدار صفر درجه نوشته احمد محمود ۱۳۷۲، انگار گفته بودی لیلی نوشته سپیده شاملو، سال ۱۳۷۹

این پژوهش در حوزه مفهومی عقلانیت گسترده می شود و در راستای تحقیق دو فرضیه به پیش می رود:

۱- رمان فارسی در سیر تکوینی خود با روند درک و تجربه ی مفهوم مدرنیته تلاقی هایی داشته و هم در صورت و هم در محتوا، از امکانات و اقتضات فکری و فرهنگی جریان مدرنیته تاثیر گرفته است؛ و لذا مفهوم عقلانیت، خرد ورزی، و اندیشه ی جدید در رمان ها باز نمایی شده است.

۲- مفاهیم خردورزانه در جهان داستان و کنش های اندیشه ورزانه قهرمان یا شخصیت های رمان، در بافت پیچیده داستانی، با مولفه هایی چون فهم کودکانه، سلطه ناپذیری از جهان خارج و مسوولیت (کانت)، رویکرد نقادانه نسبت به خود و جهان، آزادی درونی، افسون زدایی از جهان (وبر)، حسابگری و مساله ی زندگی پولی (زیمل)، مساله ی ایجاد ارتباطات آزاد و مطلوب (هابرماس) و دیگر بیانگر های جامعه شناختی عقلانیت مرتبط و تبیین می شود.

فصل مشترک همه رمان های بررسی شده را می توان نوعی جهت گیری مثبت به سوی مدرنیته و عقلانی تر شدن جهان و زندگی دانست . نقد سنت و شرایط موجود، واکاوی علل و عوامل ناکامی و پیامدهای مسوولیت ناپذیری و پذیرفتن قیومیت، معایب انسداد و بسته بودن راه های گردش سرمایه و دانش، در این رمان ها به تفصیل دیده می شود. این نگرش ها بازگوی تبعیت از آموزه های روشنگری و روشنفکری است که بین هفت رمان مورد بررسی، ویژگی مشترک همه آن هاست. با توجه به مبانی نظری حوزه مفهومی عقلانیت می توان گفت:

رمان اسرار گنج دره جنی عقلانیت فرهنگی را به عقلانیت سیاسی، اقتصادی و عقلانیت نظام شخصیت پیوند می زند و بیان می کند که بدون توسعه مبانی عقلانی و اندیشه های جدید در معرفت فرهنگی نمی توان انتظار رشد اقتصادی معقول و همگانی و همه جانبه ای داشت.

رمان تنگسیر عقلانیت نظام فرهنگی را به عقلانیت نظام شخصیت و عقلانیت نظام اجتماعی پیوند می زند و بیان می کند که وجود شکاف فرهنگی و اقتصادی میان حاشیه ها و مرکز موجب اصطکاک های توانفرسا میان سنت ها و فرهنگ های متفاوت جوامع کوچک پیرامونی و جامعه مرکزی بزرگتر می شود.

در رمان های همسایه ها و مدار صفر درجه، عقلانیت اقتصادی و اجتماعی با پیوند در هم تنیده ای عقلانی شدن نظام های شخصیتی را تحت تاثیر قرار می دهند.

رمان شازده احتجاب عقلانیت نظام فرهنگی را با عقلانیت نظام سیاسی و نظام شخصیتی پیوند می زند و بیان می کند که در فضای جمعی یک گروه محدود، ممکن است نامعقولیت نظام فرهنگی، نظام سیاسی، نظام اجتماعی، و نظام شخصیتی در یک دور بسته تکرار و تشدید شود.

رمان حاجی آقا عقلانیت فرهنگی را با عقلانیت ساختار بروکراتیک و اداری مستقر در نظام سیاسی جامعه پیوند می زند و تاثیر نامعقولیت نظام های شخصیتی را بر ساختارهای کلان سیاسی و اجتماعی و اقتصادی نشان می دهد.

و رمان انگار گفته بودی لیلی، عقلانیت نظام اجتماعی و فرهنگی را با عقلانیت نظام شخصیتی پیوند می زند.

فهرست

فهرست	۱
فصل اول: کلیات	۴
مقدمه	۴
طرح مساله و بیان سوالات تحقیق	۵
ادبیات تحقیق	۷
تعریف مفاهیم	۱۰
ادبیات اجتماعی	۱۰
رمان	۱۱
مدرنیته	۱۲
عقلانیت	۱۴
فرضیه های تحقیق:	۱۷
اهداف تحقیق	۱۸
کاربرد و ضرورت انجام تحقیق	۱۸
روش انجام تحقیق	۱۹
روش و ابزار گردآوری اطلاعات	۲۰
جامعه آماری و تعداد نمونه	۲۱
روش نمونه گیری	۲۱
روش تجزیه و تحلیل اطلاعات	۲۱

۲۲	فصل دوم: مفهوم عقلانیت مدرن
۳۳	بازنمایی عقلانیت مدرن در نظریه های جامعه شناسی
۳۳	آگوست کنت
۳۳	کارل ماکس
۳۴	امیل دورکیم
۳۵	جورج زیمل
۳۵	ماکس وبر
۳۶	تورشتاین ویلن
۳۷	رابرت ازرا پارک
۳۸	ویلفردو پارتو
۳۹	کارل مانهایم
۴۰	تونیس
۴۰	هابرماس
۴۱	الگوی پارسونزی عقلانیت
۴۲	نگرش به عقلانیت و تغییر در صورتبندی تجربه ایرانی
۵۴	کلاسیک های مدرن ایرانی و مفهوم عقلانیت
۶۱	فصل سوم: جامعه شناسی هنر و ادبیات
۶۷	فصل چهارم: روش تحقیق
۷۲	روش انتخاب رمان ها
۷۵	فصل پنجم: تفسیر رمان ها
۷۵	داستان اول : اسرار گنج دره ی جنی
۷۵	خلاصه
۷۵	نشانه گذاری

۷۸	تفسیر
۹۱	داستان دوم: تنگسیر
۹۱	خلاصه
۹۱	نشانه گذاری
۹۲	تفسیر
۹۸	داستان سوم و چهارم: همسایه ها، مدار صفر درجه
۹۸	خلاصه
۱۰۰	نشانه گذاری
۱۰۰	تفسیر
۱۰۸	داستان پنجم: شازده احتجاب
۱۰۸	خلاصه
۱۰۸	نشانه گذاری
۱۰۸	تفسیر
۱۱۷	داستان ششم: حاجی آقا
۱۱۷	خلاصه
۱۱۸	نشانه گذاری
۱۱۸	تفسیر
۱۲۲	داستان هفتم: انگار گفته بودی لیلی
۱۲۲	خلاصه
۱۲۳	نشانه گذاری
۱۲۴	تفسیر
۱۳۲	فصل ششم: بحث و نتیجه گیری
۱۴۳	منابع

فصل اول: کلیات

مقدمه

رمان را حماسه دوران مدرن خوانده اند. رمان آن نوع اثر ادبی است که بر پایه دوگانگی و ناهمسان بودن فرد و جامعه یا به تعبیر لوکاک دوگانگی جان و جهان پدید آمده است. در رمان بر خلاف حماسه، قهرمان خود را از جنس اجتماع نمی بیند [لوکاک: ۱۳۸۱: ۵۳]. درون خود تضاد و درگیری پیوسته ای دارد، و در جستجوی راهی است برای درک دگرگونی جهان، یا فرو شکستن جهان قدیم و ساختن جهانی در اندازه های رویاهای آرمانی خود. و این حالت، خود از ویژگیهای دوران مدرن است. دورانی که در هر جایی از جهان از زمان متفاوتی آغاز شده است، و بسته به موقعیت فرهنگی آن بخش از جهان، شکل جدیدی به خود پذیرفته است، اما در همه جا اشتراکات و مولفه های اصلی این دوران به چشم می خورد. مولفه هایی چون دگرگونی در نظام سیاسی و حرکت به سوی دولتهای ملی و دموکراسی، دگرگونی در نظام و روابط تولیدی، رشد و تکامل حقوق قانونی و اخلاقی فرد در جامعه. و نیز حرکت به سمت توسعه نفس، تحقق خود و متجلی ساختن همه استعدادها و شکوفایی کلیه امکانات روانی افراد و ظرفیت های توسعه ای جوامع. همه این تحولات بر بستر عقلانیت جدید شکل می گیرد. دوران مدرن مجموع پراکنده ای است از دگرگونی ها، جریان ها، ساختن ها و تخریب ها و...

رمان با امکان وسیع و متنوعی که در عرصه زبان به دست نویسنده می دهد، در واقع آن شیوه بیان ادبی است که می تواند ماهیت و عمق و مغز تضادها و ناهمسازیهای دوران مدرن را بدست دهد. رمان با جریان مدرنیته جهانی شکل گرفته و در هر نقطه از جهان می تواند از آبشخور جریان مدرنیته منطقه ای تغذیه کند، و پویایی و رشدی ما به ازای رشد و تحول مدرنیته داشته باشد. رمان می تواند شرح حال و ترسیم گر انسانهای در آغاز مدرن شدن، در

جوامعی در آستانه مدرنیته باشد. و نیز بیان احوال آن کسانی که به مدرنیته پشت می کنند، تاریخ گرامی شوند، یا به آینده ای به دور از تضاد و دلهره دل می بندند. رمان خود یک شیوه روایت صورتبندی شده عقلانی است، یک پدیده مدرن است که رنج و شادمانی انسان امروز را از کشیدن بار فهم و مسوولیت و بلوغ، که رهاورد عقل مدرن است، بیان می دارد. عقل خود منتقد، و خرد نقاد و روشنگر، پایه ی رویکرد مدرن به زندگی ست، و رمان نیز زاده ی زیستن در عصر مدرن.

رمان ایرانی معاصر، حامل معنای مدرنیته ایرانی است و مقاومت و اشتیاق جامعه ایرانی را در برابر رشد و توقف، و دستاوردها و پیامدهای اندیشه و خردورزی در جهان داستان نشان می دهد. می توان گفت هر رمان به بعدی از ابعاد گوناگون جامعه و فرد می پردازد، و بعضی رمانهایی که تجسم شکیل و انسجام یافته آگاهی جمعی دوران خود بوده اند، تصویرهای دلنشین و کارآمدی را از چگونگی تعقل و اندیشه ورزی در جهان داستان ایرانی، برابر چشم می گشایند.

طرح مساله و بیان سوالات تحقیق

رمان ایرانی پدید آمده دوران مدرن جامعه ایران است، به هر مطلبی که بپردازد خواه جنگ و خواه تاریخ معاصر یا گذشته های دور، شهر، روستا، سیاست، عشق یا سوداگری های «حاجی آقا»، از «بوف کور» بگوید یا «سنگر» و مقمه های خالی»، شرح فراموشی «شازده احتجاب» باشد یا درد عمیق «جای خالی سلوچ»، روایت «کلیدر» باشد یا داستان «اهل غرق»، از «نیمه ی غایب» بگوید، یا داستان رنج نیمه ی شاعر وجود آدمها، در «سمفونی مردگان»، وجهی از جریان مدرن شدن جامعه ایرانی را بازگو می کند.

رمان محصول نوعی تفکر جدید است. تفکری که مبنایش طرح و تعلیق و گره و تاملات روانشناسی است و با روند تک خطی حکایت و قصه بسیار متفاوت است. رمان ایرانی در جریان مدرنیته ایرانی شکل گرفته است. پس

طرح هر تغییر و تعلیق و اوج و فرود، تکیه بر امواج فکری و فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جامعه در حال مدرن شدن دارد.

رمان ایرانی را می توان با معیار مفاهیم مدرنیته سنجید و طبقه بندی کرد، و می توان در چشم انداز مفاهیم مدرنیته ایرانی، به بساخته تخیلات نویسندگان ایرانی، به دقت نگرینست تا بدین ترتیب تصویری کاملاً انسانی و نه مکانیستی با ساختاری منسجم و گویا از جریان مدرنیته و ایدئولوژی مدرن شدن در ایران بدست آورد.

این پایان نامه در صدد است با تکیه بر یک مولفه روشن و استوار مدرنیته یعنی عقلانیت، به بازخوانی تاریخی رمان معاصر پرداخته و با برجسته سازی و انتخاب تعدادی از رمانهای ممتاز و برجسته به بازنمایی مفهوم عقلانیت در رمان فارسی پردازد.

در فرایند مدرنیته در جامعه، تحولات وسیع سطوح خرد و کلان جامعه، بر زمینه عقلانیت جدید صورت می گیرد. در حقیقت عقلانیت جدید منبع تغذیه و انرژی حیات بخش کلیه تحولات فردی و جامعه ای و راهبر و جهت بخش تجربه ی مدرنیته است. عقلانیت جدید بر اصل خردورزی نقادانه نسبت به همه چیز و در همه ساحت ها استوار شده است. عقل متکی بر نیرو و گوهر درونی خود، در چارچوب قواعد و روش های عقلی، در همه حیطه ها پرسشگری می کند و موضوع تعقل و خردورزی خود را همه امور زمینی مربوط به جهان واقعی انسان قرار داده است. تفاوت عقل در یونان قدیم و عقلانیت جدید هم همین است. عقلانیت جدید، زمینه ساز تغییرات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه و تغییرات ارزشی و رفتاری در فرد می شود، زیرا عقلانیت جدید منبع تغذیه و نیروی حیاتی مدرنیته محسوب می گردد.

تلاقی تغییرات مدرن، و مجموعه ذهنیات و عینیات تثبیت شده سنتی جامعه، در جامعه ای سنتی مانند جامعه ایران، زمینه ساز تضاد و درگیری و ناسازگاری های جدی تراژیک سنت و تجدد در جامعه و در میان نخبگان ایرانی شده است. رمان ایرانی شرح مبسوطی از انبساط مدرنیته در ایران می دهد. بدیهی است در هر رمان، جنبه ای از

جنبه های تحول فردی و جامعه ای رخ می نماید. لذا هر رمان به مثابه واقعیتی در کنار واقعیت های دیگر اجتماعی، معنایی و معناگذاری خاص خود را می طلبد.

این پایان نامه به دنبال آن است که بازنمایی معناها و مولفه های مفهوم عقلانیت را در رمان سال های ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰، ردیابی نموده و تحلیل نماید. این مطالعه در جستجوی پاسخی ست به این پرسش، که در جهان های داستانی چگونه جامعه و فرد داستانی، عقلانی بودن و عقلانی شدن خود و جامعه را تجربه می کند. این تجربه همان فرایندی از عقلانیت است که نویسنده و جامعه پیرامون او در حال مشاهده و درک و از سرگذراندن هستند. این تجربه در جهان رمان به نحو خلاقانه و پیچیده ای بازسازی می شود.

رمان خود پدیده ای مدرن است و با جامعه پیوندهای پیچیده و آشکاری ایجاد می کند. این پیوندها از بازتاب ساده تا همخوانی زیبایی شناختی ساختار رمان و ساختارهای ذهنی بعضی گروههای جامعه، نظریه پردازی و صورت بندی شده اند. در این پایان نامه، جهان رمان، واقعیتی است که در کنار واقعیت های اجتماعی دیگر می نشیند و در تبیین مفهوم عقلانیت در ذهن نویسندگان در آن دوره تاریخی بدان استناد می شود.

ادبیات تحقیق

در جستجوهایی که توسط نگارنده از مرکز اسناد و مدارک دانشگاهی ایران به عمل آمد، در موضوع جامعه شناسی ادبیات و مدرنیته پژوهشی که ثبت شده باشد یافت نشد.

یک پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «جامعه روستایی در ادبیات معاصر ایران با تکیه بر رمان» در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران توسط علی اکبر طوسی به راهنمایی دکتر مصطفی ازکیا و با مشاوره دکتر مرتضی کتبی انجام گرفته است؛ که از نظر روش تحقیق به روش کار این رساله نزدیک است و می تواند راهنمایی برای روش تحلیل محتوای رمان همراه با روش مقایسه ای در نظر گرفته شود. پژوهشگر در این پایان نامه با تقسیم بندی تاریخی ادبیات داستانی و خصوصاً رمان (به صورت قبل از ۱۳۰۰، سال های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰، دوره ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰،

سال های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ و انقلاب بهمن ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۰)، مفاهیمی را از رمان های روستایی گزینش و اخذ نموده و آن را با ادبیات جامعه شناسی روستایی تطبیق داده است.

کتاب «واقعیت اجتماعی و جهان داستان» نوشته ی دکتر جمشید مصباحی پورایرانیان، به بیان خود مولف اولین کتابی است که در زمینه جامعه شناسی ادبیات و رمان ایران نوشته شده است. دکتر ایرانیان در این کتاب با طبقه بندی تاریخی به سه دوره اصلی، از هردوره یک یا دورمان مهم و خوب را برگزیده و مورد بررسی قرار داده است. دوره های مورد نظر او:

۱- دوره انفراد هوشمندان ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ که همزمان است با جستجوی هویت ملی. از این دوران دو رمان «زیبا» نوشته ی محمد حجازی و «بوف کور» از صادق هدایت انتخاب شده است.

۲- دوره دوم با اشغال ایران توسط متفقین در ۱۳۲۰ آغاز و با کودتای ۲۸ مرداد خاتمه می پذیرد. از این دوره «حاجی آقا» ی صادق هدایت انتخاب شده است.

۳- دوره سوم از سال ۱۳۳۲ آغاز و به ۱۳۵۰ ختم می شود. رمان های «مدیر مدرسه» و «نفرین زمین» از این دوران انتخاب شده اند. و نیز نوشتار «غرب زدگی» جلال آل احمد را برای فهم بیشتر دوران برگزیده و بررسی کرده است.

در این کتاب مبنای تحلیل، شرایط اجتماعی، شرایط اقتصادی و موقعیت تاریخی رمان هاست و در اصل چگونگی بازنمایی تغییرات جامعه در ادبیات و برخورد مظاهر تجدد با ساخت سنتی و سردرگمی های انسان های نامانوس با شرایط اجتماعی جدید و نیز سیاست های خطای سردمداران و نقش روشنفکران در جامعه را در رمان معاصر همان دوران بررسی می نماید.

کتاب "نویسندگان پیشرو ایران" نوشته ی محمدعلی سپانلو تاریخچه ی رمان، قصه ی کوتاه، نمایشنامه و نقد ادبی در ایران معاصر را از مشروطیت تا ۱۳۵۰ بررسی می کند. این کتاب به زمینه های اجتماعی و سیاسی جامعه و تاثیر آن بر آفرینش ادبی می پردازد. طبقه بندی تاریخی سپانلو در این کتاب بدین صورت است:

فصل اول: خودشناسی (۱۳۰۰-...)، فصل دوم: فترت (۱۳۱۵-۱۳۰۰) فصل سوم: برگشت موج (۱۳۴۰-۱۳۱۵)، فصل چهارم، خانه روشنی (۱۳۵۰-۱۳۴۰). فصل چهارم پژوهش سپانلو با دوره تاریخی مورد بررسی این پایان نامه هم پوشانی دارد.

پژوهش دیگری که با نگاهی مشابه به ادبیات پرداخته است کتاب کوچکی است با نام ردپای تزلزل، رمان تاریخی ایران در ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ نوشته ی کامران سپهران و در دفتر نشر شیرازه سال ۱۳۸۱ به چاپ رسیده است. در این کتاب با مطالعه رمان تاریخی سال های یاد شده به پیوند میان ژانر رمان و شکل گیری دولت-ملت تکیه می کند و در نهایت رمان تاریخی این سال ها را گونه ی تزلزل می نامد. دودلی و بی تصمیمی میان دو انتخاب: سنت یا تجدد. وی می گوید شخصیت های این رمان ها به گونه ای میان انقلاب و اصلاح گری، شهر یا ولایت، تک همسری یا چند همسری، مرددند و این تردید غمگین و ناخرسندشان می کند.

کتاب ارزشمند دیگری در زمینه ادبیات و جامعه شناسی توسط شاهرخ مسکوب نوشته شده است با نام: "داستان ادبیات و سرگذشت اجتماع". که ادبیات سالهای ۱۳۱۵-۱۳۰۰ را بررسی می کند. وی ادبیات فرهنگی این دوره را دارای ارزش تاریخی - اجتماعی زیادی می داند، زیرا سالهایی است که یکی از چرخش های دوران ساز تاریخ معاصر ایران در آن رخ داد. «دنیایی فروریخت و دنیایی سر برکشید. ردپای این گذر بزرگ و دگرگونی جامعه ی ایران را در این آثار بهتر از هر جای دیگر می توان باز یافت.» [مسکوب: ۱۳۷۳: ۱۰]

وی در بررسی تاریخی - اجتماعی خود فصلهای کتاب را با عناوین زیر مرتب نموده است:

در فصل نخست «درباره ملی گرایی، تمرکز و فرهنگ، در غروب قاجاریه و طلوع پهلوی» سخن گفته و خاستگاه اجتماعی ادبیات را بررسی می کند.

فصل دوم «مریم ناکام عشقی» در مطالعه ی دگرگونی سرشت عشق و خصلت و نقش اجتماعی آن سخن می گوید.

در فصل سوم «قصه ی پرغصه» بازتاب اندیشه فردیت در ادبیات و رابطه اش با آزادی و سرنوشت زن بیان می شود.

فصل چهارم «میرزا حسین خان سپهسالار و عشق زیبای شهر آشوب» احساسات و اخلاقیاتی که از دیوانسالاری جدید نشات می گیرد را بررسی می کند.

تعریف مفاهیم

چهار مفهوم ادبیات اجتماعی، رمان، مدرنیته و عقلانیت، مفاهیم پایه‌ای این مطالعه اند:

ادبیات اجتماعی

«ادبیات، نهادی اجتماعی است و نیز از زبان به عنوان وسیله ی بیان استفاده می کند که آفریده اجتماع است. شگرد های ادبی سنتی، در ذات خود اجتماعی هستند یعنی قراردادهای و روال هایی که فقط در جوامع بشری زاده می شوند. از این گذشته ادبیات، زندگی را به نمایش در می آورد و زندگی تا حدود زیادی یک واقعیت اجتماعی است.» [ولک: ۱۳۷۳: ۲۹۱]

ادبیات، جهانی اجتماعی را شکل می دهد تا نسبت های راستین میان آنچه که واقعیت اجتماعی حاضر و موجود است و آنچه که می تواند، بهتر است یا امکان دارد که باشد، برقرار کند، تا فهمی روشن و عمیق از الگوی روابط اجتماعی، مسیر و سرنوشت حیات جمعی یک نسل، یک سرزمین یا همه بشریت ارائه کند.

«ادبیات اجتماعی ایران در قالب داستان، آفرینشی متنوع از مردم شهرنشین، اشراف ورشکسته، کارمندان گنجشک روزی، هنرمندان و روشنفکران، پیشه وران، کارگران، بیکاران و فواحش، روستاییان، پیران و خردسالان صورت داده است. تصاویری حکایتگر از روابط فئودالی، اخلاق بورژوازی، دیوانسالاری اداری، مسائل جامعه سنتی،

برخورد دسته ها و طبقات در سطح شهر و روستا، و مزرعه و اداره و کارخانه و خانه در همین رمان های نسبتا

معدود فارسی یافت می شود.» [سپانلو: ۱۳۶۶: ۱۳۹]

برای ادبیات اجتماعی، جامعه خود عصری مهم است. پس به جریان های تاثیرگذار بر جامعه و تحولات گسترده

تاریخی و عوامل و پیامدهای آن تحولات، توجه و تاکید می نماید.

رمان

رمان یک نوع بیان ادبی است، شیوه ای از روایت داستان است که با چند ویژگی از سایر شیوه های روایت،

متمایز می شود. اولین ویژگی مشخص کننده رمان کمیت آن است. «آبل شوالی [Abel chevalli] می گوید

: رمان داستانی است به نثر و با وسعتی معین. تاکید شوالی بر نثر بودن رمان است و بر وسعت معین آن.» مورگان

فوستر ضمن پذیرش دیدگاه شوالی اضافه می کند که این حد یا وسعت نباید کمتر از پنجاه هزار کلمه باشد.

[فوستر: ۱۳۵۷: ۹]

آرنولد کتل به ویژگی مهم دیگری از رمان اشاره می کند. «رمان قصه واقع گرایانه منثوری است به خودی خود

کامل، که طول مشخص دارد. خصیصه واقع گرایی در رمان مهم و اساسی است. ممیزه دیگر رمان نیز داستان

است. مورگان فوستر می گوید: ستون فقرات رمان باید داستان باشد.» [همان: ۳۳]

ویژگی دیگر رمان جاذبه های آن است: «رمان، داستانی مفصل و دارای صحنه های گوناگون است که خواننده را

در زمان های مختلف به دنبال می کشد. شهرت و موفقیت یک رمان به قدرت تخیل و نیروی صحنه سازی

نویسنده بستگی دارد.» [ماخوذی: ۲۲۴: ۱۳۶۹]

خصلت دیگر رمان کلیت داشتن آن است. به عبارتی یک رمان به صورت یک متن و به عنوان یک پیکره

مشخص تجربه پذیر و تاثیرگذار خواهد بود. «رمان در زمان و مکان و اجتماعات گوناگون جریان می یابد که در

طی آن مجموعه هم بسته ای از شخصیت ها، موضوعات و حوادث، یک شبکه سراسری در هم بافته با هویتی

تازه به وجود می آورند. ماجرای که از بازگویی و پیوستن تک تک عناصر متشکل آن بوجود می آید، و از حدیث تک تک آنان مهم تر است.» [سیانلو: ۱۳۶۶: ۱۳۱]

امبرتو اکو در پاسخ به این سوال که چرا به فکر رمان نویسی افتاده اید می گوید «وقتی تئوریسین حرف بیشتری برای گفتن دارد و نمی تواند آن را به وضوح و دقت بیان کند _منظورم وضوح تحمل ناپذیر مباحث عقلی است_ آن وقت می تواند به فکر رمان نویسی بیفتد.» اکو دیدگاه خود را پیرامون رمان به این شکل کامل می کند که «نوشتن رمان فقط حرف زدن نیست. بلکه ساختن یک جهان شناسی است.» [آدینه: ۱۳۷۲: ۱۷۴]

تعریف مناسب تر و مفیدتری برای این کار تحقیقی، تعریف کلارا دیو (۱۷۸۵) است که می گوید «رمان تصویری از داستان سلوک و زندگی واقعی زمانه ای است که در آن نوشته شده است.» [همان: ۱۷۸]

«در سرگذشت رمان اجتماعی فارسی، بیشتر نویسندگان را همچنان در طبقات متوسط شهرنشین و خانواده ی کارمندان سراغ می کنیم، تمایل به سوی تمدن جدید و اصول ترقی، و آرزوی بهروزی و رستگاری مردم همچنان از خصلت های عمومی این نویسندگان است» [سیانلو: ۱۳۶۶: ۱۴۱]

بنابراین و به تلخیص، رمان قابلیت به تصویر کشیدن زندگی اجتماعی و روابط آدمیان در یک دوره زمانی مشخص را داراست. رمان از خصیصه واقع گرایی برخوردار است. از همین روست که قابل بررسی و تحلیل است. و از طریق آن می توان مشخصه های اجتماعی دورانی خاص یا جامعه ای مشخص را درک کرد و به شناخت آن رسید. به همین دلیل در این پژوهش به رمان تکیه می شود.

مدرنیته

در فرهنگ اصطلاحات علوم اجتماعی ذیل کلمه مدرن، به معانی: نو، جدید، متجدد، نوین و امروزی بر می خوریم. همچنین مدرنیسم با کلمات نو خواهی، تجددطلبی، نوگرایی و نوآینی معنا شده است. مدرنیته را تجدد و نوینگری، و مدرنیزاسیون را نوسازی، امروزی کردن، و نوین گرایی معنا کرده اند.